

Таран Я. В.

ОБРАЗ ДРАКОНА В МІФОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Статтю присвячено аналізу зображень дракона на творах прикладного мистецтва давніх русичів, рельєфах християнських храмів, в іконографії XII-XIV ст. Автор виділяє специфічні риси образу у східних слов'ян, простежує його трансформацію.

Образ дракона тисячоліттями хвилював уяву людей. Поширення міфу про дракона настільки універсальне, що К.-Г. Юнг відніс дракона до системи архетипів - схем, які передаються спадково (архетип тіні) [1]. Образ дракона було обрано для символічного позначення різних, іноді навіть суперечливих, але найважливіших понять у житті людини: могутніх стихій природи, косміч-

них сил, світла і темряви, зародження життя і трагедії смерті, мудрості та відсталості. Дослідникам усе ще важко простежити всі етапи генезису образу дракона. Різні автори звертались до певних аспектів цього образу, зокрема Я. Чеснов досліджував загальні риси, ознаки, походження образу дракона [2]. Деякі дослідники, насамперед, Б. Рибаків, В. Василенко, звертались до

слов'янського дракона [3]. Тема наслідування західноєвропейських і скандинавських зразків є у працях В. Даркевича, Ф. Андрощука [4]. Образ дракона в архітектурі простежено Г. Вагнером, Є. Воробйовою [5]. Окрему групу в тематиці становлять зміївовики, які розглядаються в працях Т. Ніколаєвої, Н. Велецької, Г. Вагнера, І. Спаського [6]. Незважаючи на велику кількість досліджень, саме слов'янський дракон у різних його проявах не був темою спеціального аналізу. Визначення особливостей та простеження трансформації образу дракона у східних слов'ян є завданням цього дослідження.

Перш ніж звернутися до східнослов'янського дракона, варто розглянути семантику образу.

Серед усіх синкретичних істот (грифонів, єдинорогів, химер) дракон є найбільш популярним, всесвітньо поширеним образом. До того ж, на відміну від зазначених істот, в ньому поєднуються велика кількість рис різних тварин, тобто спостерігається прагнення відобразити якісь сутнісні поняття. Наприклад, у китайців досить поширеним був образ дракона, наділений дев'ятьма елементами: роги оленя, очі демона (чи зайця), голова коня (чи верблюда), шия змії, кігті орла, лапи тигра, живіт жаби, луска риби, вуха вола (чи корови). Це архаїчний спосіб вираження, коли одне є заміником іншого; прагнення максимального узагальнення, що є принципом самого життя. Образ, який зовні складається з функціонально і генетично різних частин, втілює принцип узагальнення життя, об'єднання в щось цільне.

Такий гібридний міфологічний образ дракона почав формуватися приблизно у той же період, коли більш ранні міфологічні символи тварин поступилися богам, що поєднували в собі риси людини та тварини. Як бачимо, в драконі поєднуються образи тварин, які в давні часи втілювали два протилежні та відмінні від земного світу – верхній (птахи) та нижній (змії), тому спочатку міфологічний дракон зображувався у вигляді двох протилежних міфологічних символів, що втілювалися в такому міфологічному сюжеті, як поєдинок змії та пташки. Дракон також може вважатись подальшим розвитком образу змії, оскільки основні ознаки та міфологічні мотиви, пов'язані з драконом, збігаються з тими, що характеризували змію.

Етимологія терміна «дракон» досить різноманітна. Є грецьке слово «drakon», пов'язане із дієсловом *drakein* (дивитись). У Давній Греції «drakainis» – це назва хижої риби – *Trachinus draca*. До того ж, «drakonia» називали рослину з роду арнікових (*Arum dracunculum*), яка була

отруйною, мала характерний темно-червоний колір і запах гнилого м'яса. В європейській традиції назва «драконова» перейшло на болотяну рослину з яскраво-червоними ягодами. У давніх греків «draco», крім змієподібної істоти, означало також гілку виноградної лози [7]. Таким чином, простежується зв'язок образу дракона з рослинною орнаментикою, характерною для західноєвропейських тератологічних стилів, а також наявною у східних слов'ян. Рослинна символіка драконів указує на те, що їх вважали творцями життя, хранителями вод, тобто вони забезпечували родючість. Рослина ж представлена образом світового дерева, яке є посередником між небом і землею. Так само і дракон поєднує небесний світ із земним. Зокрема, в етнографічній літературі ґрунтовно розроблена тема зв'язку рослин, які є втіленням образу світового дерева, з небесним рівнем, їх особливий зв'язок із Космосом. Стосується це переважно витких рослин, стебла яких уособлюють протяжність, пов'язують віддалені об'єкти. Завдяки своїй зміїній природі з такими рослинами асоціюється дракон. Він є медіатором між космічним рівнем та хтонічно-земним. Як посередник між земним світом та небесним, дракон не може взяти на себе функції божества, тому має особливий статус.

Найдавнішою та універсальною ознакою дракона як на Заході, так і на Сході, є світло як особлива еманация, а також як бачення, тобто чудовий зір. З часом дракон був відокремлений від світла і перетворився на істоту темряви. Але давній зв'язок зі світлом зумовив прагнення дракона заволодіти джерелом світла, в образі якого може виступати дорогоцінний камінь, скарби, місяць або сонце. Отже, образ дракона вказує на взаємний зв'язок космічного світла і земної рослини, яка сприймає це світло і сприяє земній родючості. Така символіка дракона легко могла породити новий рівень – символіку єднання чоловічого та жіночого начал.

Іноді зображення дракона можна побачити на емблемах, де він виконує роль певного символу. Наприклад, дракон, що кусає свій хвіст, – гностичний Уроборос, символ усіх циклічних процесів і, зокрема, часу [8]. В європейській геральдиці сформувались основні підвиди драконів, кожен з яких мав свої ознаки. Один з найвідоміших драконів – червоний уельський – давній символ кельтських племен Британії. Червоний дракон був емблемою британських та саксонських королів (короля Артура, потім перейшов до Тюдорів і до Генріха VII); на сучасному прапорі Уельсу зображено червоного дракона на зелено-білому фоні. Досить часто зображення

дракона використовували в алхімії: кілька драконів, які борються, означали поділ елементів або психічну дезінтеграцію; крилатий дракон означав нестійкий елемент, а безкрилий відображав щось стабільне [9].

Першоосновою образу дракона, як вже зазначалося, була змія - найбільш значне і універсальне уявлення, сформоване релігійно-міфологічною свідомістю [10]. Ця хтонічна істота символізувала землю та родючість, була охоронницею води, космічним медіатором, що поєднує небо і землю. Ще в пізньому палеоліті змія стала об'єктом культу. Як же виник образ дракона з тілом змії і крилами птаха? В світосприйнятті давніх землеробів, що базувалось на сакралізації родючих сил природи, важливе місце посідали земля і небо, від яких залежав урожай та й сама людина. Усвідомлення нерозривного зв'язку землі та неба, очевидно, призвело до злиття їхніх символів (тобто змії та пташки) і появи нового міфологічного персонажу - крилатого змія.

На території сучасної України перші зображення змії та крилатого змія зустрічаються на кераміці культури Кукутені-Трипілля [11]. Пізніше образ дракона ми бачимо в мистецтві східних слов'ян. Серед предметів прикладного мистецтва VI-VII ст. із зображенням дракона варто згадати фібули. Антропоморфні фібули мають складну структуру [12]. Їх верхня частина символізувала небесний світ на чолі з чоловічим божеством, а нижня (яка завершувалась зображенням ящера) - земний і підземний світи, об'єднані в єдину сутність. Саме ящір є володарем підземно-підводного світу. Очевидно, такі фібули зі складною структурою і семантикою були частиною ритуального одягу, оскільки знайдено їх невелику кількість, і вони різко вирізняються із загальної маси зачіпок VI-VIII ст.

Менш складну композицію мають пальчасті фібули двох типів, умовно названі пастирським та канівським. Нижній щиток у них, так само, як і в антропоморфних фібулах, закінчується головою ящера (нижня частина фібули зроблена у вигляді його тулуба). Верхня частина - це напівкругла пластина; у пастирських фібул зверху зображено голову змії, по боках від якої розміщено по три пташині голови (їх дзьоби утворюють по периферії напівкруглого щитка шість заокруглених отворів); у фібулах канівського типу півкруглий щиток має п'ять краплеподібних променів. Верхня та нижня частини фібул повністю покривались орнаментом (крапка з кільцями навколо або спіральки), який може розглядатись як солярний знак. Деякі фібули канівського типу на нижньому щитку мають прямокутник, за-

штрихований поздовжніми та поперечними лініями, - ідеограма землі. Незважаючи на значно простішу композицію, пальчасті фібули, так само, як і антропоморфні, відображають будову Всесвіту, тобто поділ на верхній та нижній світи (небо та землю), та природні стихії, необхідні для врожаю, - сонце з променями і воду (яку символізує ящір).

Таким чином, фібули мали цілий набір всесвітньої стратиграфії, де було представлено три світи, втілювані ящером, сонячним небокраєм. Це були універсальні форми оберегу на всі випадки життя. Ритуальні антропоморфні фібули також мали таку функцію, але, крім того, вони несли і спеціальне навантаження, пов'язане із заклинаннями при виконанні аграрно-магічних обрядів осінньо-літнього циклу.

За часів Київської Русі дракон зберігає свої охоронні функції, але іпостасі слов'янського змія поступово почали зазнавати певних змін - замінялись уявленнями про дракона із головою собаки і тілом змії. Таким чином, з цього моменту можна говорити про дві групи драконів: з чітко вираженим змієподібним тілом та головою, що нагадує голову плазуна (змії чи крокодила), та схожих на крилатих собак (чи вовків), які мають лише зміїне завершення тіла - змієподібний хвіст. Змієподібний дракон набув більшого поширення в південнослов'янському мистецтві, новгородських землях і значно меншою мірою він характерний для мистецтва Угорщини, Польщі, де дракони нагадують крилатих собак. Усхідних слов'ян зображення дракона трапляються на творах прикладного мистецтва: дерев'яних колонах, ручках ковшів, дзеркалах, вістрях, які закінчуються вирізьбленими зображеннями істот, також металевих кришках та накладках, у новгородських рукописних книгах, ініціали та заставки в яких яскраво ілюструють тератологічний стиль.

Культ ящера-дракона простежується на новгородському археологічному матеріалі X-XII ст., зокрема на дерев'яних ковшах. Зображення дракона на них було різним: іноді голова змія була зроблена досить схематично, навіть без очей, а в інших випадках, мала такі нюанси та атрибути, що набувала деякої реалістичності. На ший ящерів тим чи іншим чином позначена ідеограма води - кругова зигзагоподібна лінія, краплеподібні ряди чи складне орнаментальне плетиво. Але на всіх зображеннях змії має тихий, спокійний вигляд. Голова дракона на новгородських ковшах виконана в досить простій манері: істота має великі очі, відкриту пащу, де позначено зуби і язик; на голові - маленькі вуха, від

яких іде невеликий орнамент у вигляді поперечних ліній [13]. Як вже зазначалося, були й інші зображення драконів, голови яких рясно вкриті орнаментом. Зокрема, серед пам'яток є два майже однакових змія [14]. Вони мають витягнуті голови зі схематично позначеними пащами (кілька глибоких горизонтальних ліній), на кінці морд обох драконів нанесено кілька поперечних ліній, є великі очі та невеликі вуха, які прилягають до голови і органічно вписуються, ніби влітаються в рослинний орнамент, що іде від очей і вкриває ший істот.

Щодо гусел, що їх було знайдено в Новгороді, то вони були ритуальним інструментом, пов'язаним з культом підводного божества й усім водно-рибним комплексом [15]. Серед знахідок привертають увагу гусли, поверхня яких прикрашена різьбою. Тут поєднується ідеограма землі з чітко позначеними хвилями, зображено голови коней і великого ящера-дракона. Сюжети на поверхні зі струнами присвячені водній стихії, а з нагорі зображено морду ящера і коня з низько опущеною головою. Ящір вирізаний об'ємно, тобто очі, паща і вуха зображені на лицевій і зворотній сторонах окрилка. Ця композиція розшифровується як жертвопринесення коня водному божеству, тобто ящеру, з магичною метою - отримати щедрий улов риби [16].

Образ дракона був поширений і в мистецтві різьби по кістці. Первісна поява цього образу в кістці, зокрема в накладках, призначених для прикрашання одягу, пов'язана з язичницькою символікою, відповідно до якої дракон втілює водну стихію, сонце, забезпечує врожай, виступає оберегом. Тобто накладка із зображенням змія-дракона повинна була захищати його власника і приносити йому удачу. Зображення драконів на накладках були різними. Наприклад, дракон зі змієподібним тулубом [17], що сильно вигинається, і схематично зображеною головою, що нагадує якусь рослину з квіткою, його паща розкрита, видно зуби, з пащі витягнутий язик, який закручується на кінці; вздовж пащі - орнамент у вигляді рисочок. Схематично зображено і лапи, які ніби губляться серед декоративних рослинних елементів. Також дракон має маленькі крила, подібні до листочків. Зображення дуже майстерно вписане в овальну форму пластини, по краю якої - подвійна облямівка. На іншій накладці дракон зображений доволі схематично [18]. Тут ледве проглядається його голова з гострими зубами і довгим язиком, який має на кінці потовщення, немає очей; ми бачимо вигнуте вузьке тіло і маленьке крило. Трапляються і більш реалістичні зображення, зокрема, на на-

кладці другої половини XIII ст. дракон вирізьблений дуже чітко. Він має відкриту пащу, між зубами - довгий язик, який закручується на кінці, очей нема. У дракона чотири лапи з кігтями, хвіст, який прикрашають листочки, на голові маленькі вуха, і тим самим ця істота швидше нагадує вовка чи собаку [19]. Інші накладки XIII-XIV ст. подібного типу цікаві подальшою трансформацією образу дракона. На одній з них зображення майже класичне [20]: страхітлива морда з великими гострими зубами, очі, детально промальовані невеликі крила, довгий хвіст і лапи, що їх не дуже добре видно. Знизу по всій довжині дракон має гребінь - ніби стрічка луски, його тіло вигинається в складному ракурсі і органічно вписується в композицію пластини, що має форму ромба. Ті ж самі прорізи і та ж подвійна облямівка рамки є і на накладці. До даної групи накладних пластинок належить ще одна накладка середини XIV ст., на якій дракон розміщується горизонтально. Він має маленькі лапки та невеликі крила. На пластині також зображено солярний знак та два рослинні паростки [21]. Таким чином, накладки мають низку спільних рис: здебільшого подвійну облямівку рамок, прорізи (іноді у вигляді кружечків), усі вони віртуозно вирізьблені та композиційно довершені. Образ дракона переплітається з рослинними елементами, його тіло вигинається, нагадуючи іноді саму рослину. Майстер успішно використовує форму пластини, в яку органічно вписує дракона.

Морди змія, що прикрашали дахи будівель, Б. Рибаків пов'язує з темою води, в даному випадку - дощової [22]. Зокрема, серед пам'яток Новгорода відома така голова дракона [23]. Істота має видовжену морду, паща обведена випуклою лінією, по боках прорізано зуби, має великі круглі очі, поряд, з боків, вирізьблені спіралі. Шия дракона перехоплена орнаментом у вигляді вирізаних трикутничків - ідеограма води.

Варто пригадати ще кілька пам'яток з Новгорода, зокрема писало, виготовлене з кістки, ширший кінець якого прикрашений площинним зображенням голови дракона: істота має відкриту пащу з зубами, очі, рисками прорізані брови і невеликі вуха [24]. Цікавий також перстень з головою дракона (морда звіра виготовлена дуже пластично, його ніс покривають поздовжні випуклі лінії, схематично зображені очі, паща закрита, тому ні зубів, ні язика не видно (на відміну від багатьох попередніх пам'яток), вуха стирчать догори) [25]. На аплікації зі шкіри у вигляді дракона бачимо великі очі, ніс, який

плавно переходить у брови, два вирізаних зуба та роги [26].

Цікавими є ще кілька пам'яток з городища Княжа Гора - насамперед ручка дзеркала [27]. Кінець ручки завершується зображенням голови дракона з детально вирізьбленими очима (зіницями та бровами), виділяється ніс, шия дракона перехоплена наче ошийником рельєфним плетивом, а вся ручка густо прикрашена рослинним орнаментом. На Княжій Горі було також знайдено круглу бронзову привіску «гнездовського типу» (дракон з витягнутою шиєю та розкритою пащею) та бляшку із зображенням крилатого дракона [28].

Східні слов'яни активно контактували зі скандинавськими народами, в міфології яких присутній світовий дракон, представлений і в горизонтальній, і вертикальній проекціях світу. Серед пам'яток скандинавського наслідування можна згадати різне зображення дракона на ребрі тварини, знайдене поблизу села Сосниці Чернігівської області [29]. Про зв'язок зі скандинавським мистецтвом свідчить хвіст дракона, зображений у вигляді ідеограми води - трирядного орнаментального плетива, що пов'язує його з давнім образом дракона - втіленням родючості, благополуччя і достатку. Таке виконання близьке стилізованому зображенню дракона у стилі Мammen на кістяному гребінці у Бірці. Стиль зображення кінцівок дракона подібний також до низки зображень на рунічних каменях Швеції XI ст. [30].

Це також стосується й вістря з рогу косулі з села Городище Полтавської області. Такі вістря були поширені на Русі та в скандинавських країнах: тупий кінець виробу прикрашено різними фантастичними чи зооморфними зображеннями. На товстому боці рогу нанесено вирізьблене зображення морди фантастичної істоти, що нагадує голову вовка, з відкритою пащею, в якій є бокові зуби і могутні передні ікла, вона обведена двома вигнутими тонкими лініями. Шия істоти прикрашена рельєфним плетивом, яке відмежовує зображення від шліфованої поверхні вістря. І. Кулатова, А. Супруненко, а також Ф. Андрощук вважають, що на вістрі зображено голову вовка [31]. На нашу думку, це є дракон, на що вказує орнаментальне плетиво навколо голови - ідеограма води (зв'язок із водною стихією).

Серед пам'яток, що потрапляли на слов'янську територію із Західної Європи, варто пригадати бронзовий литий водолій у вигляді дракона XII ст. [32], знайдений у Галицькому районі Івано-Франківської області. Ця істота має собачу голову з відкритою пащею і лапи, по боках - ніби

круглі щити, від яких відходять складені крила, що продовжують плавну лінію тулуба. Ручка, що прикріплена до спини істоти, та третя опора зроблені у вигляді стебел рослини, які плавно вигинаються та закінчуються кількома листочками. Г. Вагнер вважає, що це зображення собако-пташки Сенмурва, запозичене з іранської міфології [33]. Воно мало охоронні функції. Круглу бронзову кришку із зображенням крилатого дракона було знайдено в селі Сахнівка Черкаської області. Вона датується другою половиною XII ст. [34]. Дракон має собакоподібну голову, відкриту пащу з довгим язиком, великі крила, три лапи, а хвіст зроблено у вигляді кількох пагонів. Край кришки прикрашено орнаментом. Зв'язок зооморфних мотивів і пагонів, що в'ються, з квітами-пальметками і листям характерний для романської орнаментики XII ст., зокрема, для мистецтва Лотарингії та Рейну. Ще одна пам'ятка - бронзова позолочена накладка шкатулки другої половини XII ст. [35], знайдена в Придніпров'ї. На накладці зображено дракона, голова якого, як і в попередніх двох пам'ятках, нагадує голову собаки, паща майже закрита і трохи видно зуби. Дракон має довге витягнуте тіло, ніби вкрите лускою, довгі крила, розміщені вздовж тіла, і лапи. Хвіст істоти плавно перетікає в довгі рослинні стебла, що вигинаються, закручуються і завершуються невеликими квітками та листям. Як бачимо, образ дракона тісно пов'язаний з образом іранського Сенмурва, й іноді ці два образи важко розмежувати. Другий аспект - поєднання дракона з рослинами, рослинними орнаментами.

Поступове поширення християнства спричинило зміни в свідомості людей. Складний синкретизм християнства та народних вірувань, період двовір'я відображають амулети-змійовики - двосторонні підвіски, що мають вигляд медальйонів, на яких можна побачити, з одного боку, канонічні християнські сюжети (Христа, Богоматері або святих), а з другого - композиції зі зміями (людська голова чи постать, оточена зміями). Як свідчать пам'ятки, на Русі змійовики набули більшого поширення, ніж у Візантії. Історичний розвиток амулетів, що супроводжувався створенням нових типів, завершився в основному в XV ст. Хоча їх існування та використання фіксується і в пізніший час - їх продовжували відливати за старими зразками. Т. Ніколаєва погоджується з тим, що зображення голови, оточеної зміями, походить від образу Медузи Торго-ни, але з часом цей образ переосмислюється і втрачає зв'язок з грецьким міфом [36]. На змійовиках трапляються грецькі назви змієголо-

вого демона «істера» (хвороботворний демон жіночого роду, який часто фігурує в апокрифічних текстах і пов'язаних з ними замовляннях). У слов'янському перекладі слово «істера» означало «дня» (в старовинних лікарських посібниках позначає матку). Тобто зміївовики були амулетами, які мали захищати жінок від хвороб.

Цікавим є те, що з амулетів образ Медузи Горгони майже не «перекочовував» на інші твори мистецтва, незважаючи на велику свою популярність. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що подібний мотив мав дуже конкретне утилітарне призначення і в іншому контексті не міг розглядатись. Хоча існує певна тенденція переходу образу і його трансформації. Зображення личин, оточених плетивом (які могли асоціюватися зі зміями) досить часто трапляється в прикладному мистецтві. Варто відзначити знахідки скандинавських амулетів X ст. в Новгороді та Гнездові, що мають таке зображення. Такі підвіски та їх модифікації були досить поширені. В тератологічному орнаменті рукописів є личини, оточені плетивом, яке виходить з них, наче волосся. Іноді частина плетива закінчується змійними голівками, що свідчить про сюжетний зв'язок мотиву з іконографією Горгони-істери. В деяких випадках плетиво-волосся утворює складний вузол, що можна пов'язати з мотивом «істери»-«дні», волосся якої зв'язане ангелами. Ноги відповідні персонажі часто мають пташині, що вказує на їх демонічний характер.

Досить часто ми бачимо зображення драконів на християнських храмах, що також свідчить про поєднання язичницьких мотивів з християнськими. Зокрема, в Успенському соборі в Галічі можна знайти рельєф з драконом у вигляді змії з великою крокодилоподібною пащею і чітко зображеними зубами, що тримають пальмету [37]. Вважають, що цей дракон був не один, тобто дане зображення є лише частиною рельєфу, на якому було два дракони, розташовані симетрично з двох боків відносно центрального космогонічного зображення [38]. Подібні сюжети із зображенням парних фігур спостерігаються на порталах будівель в Угорщині, Польщі, Німеччині, Італії та інших країнах. Типовим є також поєднання образу дракона з рослинним орнаментом (пальметою), що символізує родючість. Щодо розміщення описаного вище дракона, то воно випадкове, оскільки рельєф належить до більш ранньої будівлі, яка була зруйнована і з решток якої й було побудовано Успенський собор. У Борисоглібському соборі у Чернігові також є зображення дракона - на кам'яній капітелі [39]. Голова дракона нагадує собачу голову, при

чому він має крила і змієподібний хвіст, укритий лускою. Обов'язковим елементом композиції є рослинний декор, який обплітає тіло дракона. Проте у XII ст. відбувається трансформація образу, тому на церквах дракон не мав свого давнього охоронного значення, його використання було зумовлене давньою традицією, яка ще продовжувала існувати в новому середовищі, але потрохи змінювалась.

Поступово, з посиленням християнства образ змія-дракона почав набувати негативних рис. Він дедалі більше ототожнювався з язичництвом, пов'язувався з гріхом блюзнірства, символізував безладдя та зневіру, моральне зло і врешті смерть. Християнство пов'язало змія з дияволом: «І сталась на небі війна: Михаїл та його Анголи вчинили зо змієм війну. І змій воював та його анголи, та не втрималися, і вже не знайшлося їм місця на небі. І скинений був змій великий, вуж стародавній, що зветься дияволом і сатана, що зводить усесвіт, і скинений був він додолу, а з ним і його анголи були скинені» (Об. 12:7 - 12:9). Пізніше змій широко утвердився як декоративний образ у заставках рукописів. Таким чином, благочинний, поетичний і добрий змій перетворився на Змія-Горинича - страшне чудовисько з далеких земель, став символом насильства і бід. Таке переосмислення образу призвело до того, що цей він зовсім зник з декоративного народного фольклору - різьблення, розпису, вишивки.

Вже в негативному сенсі дракон присутній в іконографії Русі про Георгія-змєборця. Цей образ прийшов з Візантії і став надзвичайно популярним у мистецтві Київської Русі. У Візантії набув поширення образ Георгія-мученика, але з кінця IX - початку X ст. у візантійську іконографію проникають образи святих воїнів, які виступали покровителями василевса та його оточення, і Георгій-мученик був витіснений Георгієм-воїном. Популярним стає зображення святого у вигляді вершника, який вбиває списом дракона, - «Чудо Георгія про змія», хоча у візантійському мистецтві образ Георгія саме як драконовбивці був не дуже популярний. Візантійцям більше імпував образ переможця-тріумфатора, зображеного у вигляді пішого воїна або верхи на бойовому коні, при цьому повергнутий дракон здавався зайвим і його, як правило, не зображували.

Уже в X ст. культ Георгія було занесено з Візантії у Київську Русь. З'явилися і легенди про святого, які культивувались церквою, поширювались серед народу і під впливом місцевих традицій, казок, зазнали глибокої переробки.

В. Лазарев зазначає, що Георгій увібрав у себе риси деяких світлих і благочинних язичницьких богів [40]. Одні дослідники пов'язують образ Георгія з Ярилом, інші проводять паралелі з Перуном і Дажбогом, деякі - зі Святовитом, частина знаходить спільні риси з Хорсом.

З ХНІ ст. Георгій-змєборець остаточно витісняє з живопису образ Георгія-воїна. Поступово зображення «Чуда Георгія про змія» стають улюбленим сюжетом у руському мистецтві. Особливо яскраво цей процес спостерігається пізніше, в XIV-XV ст., зокрема в мистецтві Новгороду та прилеглих територій. Верхи на білому коні Георгій сприймався як втілення світлого начала, що бореться з ворожими людині силами. На ранньому етапі розвитку сюжету Георгія зображали разом з Феодором, який певним чином є його прототипом. Феодор, який убиває дракона, відомий у коптському мистецтві. На руських іконах дракон має змієподібне тіло, покрите лускою, крила, іноді без лап, він звивається під копитами коня, а Георгій списом пронизує пащу дракона. Цікавим є зображення на фресці Георгієвської церкви [41]. Тут величний Георгій спокійно їде на коні, а змія на мотузці веде царівна. Всі образи, навіть дракон, мають спокійні статичні пози.

Отже, враховуючи зазначене вище, варто наголосити, що сприйняття образу дракона не було

однорідним, адже в ньому поєднувались водні, вогняні та небесні сили; він був медіатором між двома світами і мав багато різних функцій завдяки поєднанню частин різних тварин; був тісно пов'язаний з рослинами. Цей образ зазнав різночасових та різнохарактерних форм переосмислень, нашарувань, трансформацій. У східнослов'янському міфологічному просторі драконові відводилась роль доброї істоти, яка охороняла, була оберегом, належала нижньому світу, пов'язаному з водною стихією. В пізніший період під впливом християнської моралі образ дракона почав набувати негативних рис як втілення язичництва.

Важливо зазначити, що зображення дракона у давніх слов'ян були різноманітними. На фібулах VI-VII ст. голова дракона нагадує голову ящірки чи змії. На виробах з кістки дракон зображений у класичному стилі, характерному для середньовічної західної тератології (має вигнуте змієподібне тіло, іноді вкрите лускою, крила, лапи з кігтями, морду з великими зубами і довгим язиком). Існують також зображення, на яких голова дракона набуває собачих або вовчих рис. У спорідненій болгарській тератології цього не спостерігається. Однак подібні зображення драконоподібних істот з головами собак, грифонів трапляються на візантійських виробах, вирізаних з кістки.

1. Чеснов Я. В. Дракон: метафора внешнего мира // Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии - М.: Наука, 1986.-С. 59.
2. Там само.- С. 59-71.
3. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси.- М.: Наука, 1988.- С. 199-208, 271-272, 278-293; Василенко В. М. Образ дракона-змия в новгородских деревянных ковшах // Древняя Русь и славяне.- М.: Наука, 1978.- С. 326-332; див. також: Колчин Б. А., Янин В. Л. Древний Новгород: Прикладное искусство и археология.- М.: Искусство, 1985.- С. 23, 46-47, 51, 82-85, 151; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого.- М.: Наука, 1969.-С. 101-104; Арциховский А. В. Прикладное искусство Новгорода// История русского искусства.- Т. 2.- М.: Искусство, 1991.- С. 289-290.
4. Даркевич В. П. Произведения Западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.) // Археология СССР. САИ.- Вып. 1-57.- М.: Наука, 1960.- С. 15-17; Андришук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні.- К.: Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1999.- С.107-108.
5. Вагнер Г. К. Декоративное искусство в архитектуре Руси X-XII вв.- М.: Наука, 1964.- С. 9; Воробьева Е. В. Рельеф с драконами из Галича // СА.- 1981.- № 1.- С.209-218.
6. Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики.- М.: Наука, 1991.- 124 с; Белецкая Н. Н. О генезисе древнерусских змеевиков // Древности славян и Руси.- М.: Наука, 1988.- С. 206-211; Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах змеевиках // КСИА.- 1961.- Вып. 85.- С. 26-30; Спасский И. Г. Три змеевика с Украины // Средневековая Русь.- М.: Наука, 1976.- С. 359-361.
7. Чеснов Я. В. Вказ. праця.- С. 63.
8. Бидерман Г. Энциклопедия символов.- М.: Изд-во Республіка, 1996.-С. 184.
9. Там само.
10. Збеневич В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины.- К.: Наук. думка, 1994.- С. 30.
11. Болсуновский К. Символ Змия в «Трипольской культуре».- К.: Типо-литограф. Н.А. Гирича, 1905.- 13 с.
12. Рыбаков Б. А. Вказ. праця.- С. 200-202; Мал. 38, 39.
13. Там само.- С. 279; Мал. 57.
14. Там само.
15. Там само.- С. 271-273; Мал. 55.
16. Там само.
17. Колчин Б. А., Янин В. Л. Вказ. праця.- С. 82; Мал. 155.
18. Там само.- С. 85; Мал. 160.
19. Бочаров Г. Н. Вказ. праця.- С. 103; Мал. 92.
20. Колчин Б. А., Янин В. Л. Вказ. праця.- С. 83; Мал. 157.
21. Бочаров Г. Н. Вказ. праця.- С. 103-104; Колчин Б. А., Янин В. Л. Вказ. праця.- С. 84; Мал. 159.
22. Рыбаков Б. А. Вказ. праця.- С. 280.
23. Там само.- С. 279; Мал. 57.
24. Колчин Б. А., Янин В. Л. Вказ. праця.- С. 23; Мал. 17.
25. Там само.- С. 51; Мал. 58.
26. Там само.- С. 151; Мал. 289.
27. Археология Украинской РСР.- К.: Наук. думка, 1975.-

- Т. 3.-С. 199; Мал. 47.
28. *Бондарець О. В.* Обереги з городища Княжа Гора (колекція НМІУ) // Наукові записки. НАУКМА.- К.: «Стилос», 1997.- Т. 2. Культура.- С. 93; Мал. I, 7; С. 108, Мал. XIV, /.
 29. *Бондарев О. В.* Изображение дракона из городища Буримка под Сосницей // Минуле Сосниць та її околиць.- Чернігів, 1990.-С. 21.
 30. *Андрушук Ф. О.* Вказ. праця.- С. 91; Мал. 60, 2, С.107-108.
 31. *Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.* Новые находки в урочище Замок у села Городище // 100-річчя Полтавському краєзнавчому музею.- Полтава, 1991.- С. 93-95; *Андрушук Ф. О.* Вказ. праця.- С. 107-108.
 32. *Даркевич В. П.* Вказ. праця.- С. 90; Табл. IV, 1-3.
 33. *Вагнер Г. К.* Бронзовый водолей из древнего Галича // СА.- 1963 - № I.- С. 254-257.
 34. *Даркевич В. П.* Вказ. праця.- С. 97; Табл. XI, 7.
 35. Там само.- С. 97; Табл. XI, /.
 36. *Николаева Т. В., Чернецов А. В.* Вказ. праця.- С. 36-39.
 37. *Воробьёва Е. В.* Вказ. праця.- С. 209; Мал. 1.
 38. Там само.- С. 209.
 39. *Вагнер Г. К.* Вказ. праця.- С. 9.
 40. *Лазарев В. Н.* Новый памятник станковой живописи и образ Георгия-воина в станковом искусстве древней Руси // Византийский временник.- М.: Изд-во академии наук СССР, 1953.- Т. 6.- С. 208.
 41. Там само.- Мал. 15.

Y. Taran

THE IMAGE OF DRAGON IN THE MYTHOLOGICAL OUTLOOK OF THE EASTERN SLAVS

The article provides an analysis of images of dragon which can be found in the works of applied art of ancient people of the Kyiv Russ, in the sculptural elements of Christian temples, and in the iconography of the twelfth to fourteenth centuries. The Author emphasizes specific features of the dragon image in the Eastern Slavs' outlook and traces its transformation.